

Արարատ Մ. Հակոբյան
Պատմ. գիտ. դոկտոր

«ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ՏԵՌՈՐԻՍՏՆԵՐԻ ԳՈՐԾԸ»

Մանուկ Խուշոյանի սպանության իրական պատմությունը*

Բանալի բառեր – ՀՅ Դաշնակցություն, ՀԿ(Բ)Կ ԿԿ, Ներքին Աղջաղալա. Մանուկ Խուշոյան, գյուղխորհրդի քարտուղար, սպանություն, ՀՄԽՀ Գերագույն դատարան, դատավարություն, Զ. Աշրաֆյան, Պ. Սինոյան, Ս. Ստեփանոսյան, մեղադրյալ, արքայ, քաղաքական հետապնդում:

Մուտք

Հայաստանի խորհրդայնացումից և Փետրվարյան ապստամբությունից հետո ՀՅ Դաշնակցությանը վարկաբեկելու և կազմաքանդելու համար ՀԿ(Բ)Կ-ն դիմել է հետապնդումների ու հալածանքների տարբեր ձևերի ու եղանակների: Դրանցից մեկն այսպես կոչված «Դաշնակցական տեռորիստների գործ»-ի հորինումն էր 1925 թ. հուլիսի 26-ի լույս 27-ի գիշերը տեղի ունեցած Վաղարշապատի գավառի Ներքին Աղջաղալա (այժմ՝ Ն. Բազմաբերդ) գյուղի գյուղխորհրդի քարտուղար Մանուկ Խուշոյանի սպանությունը քաղաքական ահաբեկչություն որակելու միջոցով:

Խորհրդային իշխանությունների ջանքերով մեծ աղմուկ հանած այս սպանության հետաքննությունը տևել է մեկ տարուց ավելի: Սպանությունը կատարողները եղել են դաշնակցականներ, բայց ըստ էության այն իրականացրել են անձնական ու կենցաղային հողի վրա, սակայն քննությունը միտումնավոր կերպով ձգձգվել է, որպեսզի համապատասխան նյութեր հավաքելով և քարոզչական աշխատանքներ տանելով՝ գործին տրվի քաղաքական կերպարանք ու վերագրվի ՀՅ Դաշնակցություն կուսակցությանը՝ որակվելով իբրև նրա ղեկավար մարմնի կազմակերպած տեռորիստական (ահաբեկչական) գործողություն:

Հակադաշնակցական քարոզչությունը շարունակվել է նաև պետական բարձր մակարդակով անցկացված դատավարությունից հետո: Պատահական չէ, որ այս դատական գործին հանրային լայն հնչողություն տալու նպատակով ՀԿ(Բ)Կ ԿԿ-ի քարտուղարությունը 1926 թ. դեկտեմբերի 20-ի

Թ. (ԺԵ) րաբի, թիվ 2 (58), ամբիլ-հունիս, 2017

ՎԿՎ համահայկական հանդես

*Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 20.04.2017:

նիստում որոշել է անգամ հրատարակել «Խուշոյանի դատապրոցները»՝ ՀՍԽՀ Գերագույն դատարանի դատական կոլեգիայի նախագահ և դատը նախագահող **Զարմայր Աշրաֆյանի** ներածականով¹: Դատավարության նյութերի ժողովածուն լույս է տեսել 1927 թվականին 347 էջ ծավալով, հրատարակչական «մշակմամբ» և ԽՍՀՄ-ում գրաքննություն իրականացնող մարմնի՝ «Գլավլիտի» խիստ հսկողության տակ²:

Մ. Խուշոյանի «տերրորիստական սպանության» գործը խորհրդային իշխանությունների կողմից ՀՅ Դաշնակցության վարկաբեկման ու քայքայման հերթական փորձն էր: Մինչ այդ նման գործողությունների թվին պետք է դասել ՀՅԴ 1921 թ. հրապարակային դատը, այսպես կոչված «նախկին դաշնակցականների» 1923 թ. հայաստանյան համագումարը և այլն: Ընդ որում, ՀՅԴ-ն քայքայելու քաղաքականությունն իրականացվում էր ոչ միայն խորհրդային երկրի սահմաններում, այլև արտասահմանում՝ Սփյուռքում: Դա արվում էր խորհրդային դիվանագիտական ներկայացուցչությունների, ՀՕԿ-ի, դրսում հրատարակվող թերթերի ու ամսագրերի, խորհրդային գաղտնի ծառայությունների ու գործակալների միջոցով: Այս կապակցությամբ ՀՍԽՀ Գերագույն դատարանի նախագահ Զ. Աշրաֆյանը հայտարարում էր, որ «ջախջախելով դաշնակցությանը Հայաստանում կոմունիստական շարժումը հետապնդում է այդ կուսակցությանը արտասահմանում, գաղթաշխարհում»³:

Գալով Ներքին Աղջաղայայի գյուղխորհրդի քարտուղար Մ. Խուշոյանի սպանության գործին՝ փորձենք ներկայացնել այն հնարավորինս ամբողջական կերպով: Ցավոք, մեր ձեռքի տակ չկան Խուշոյանի սպանության գործով նախաքննության ամբողջական նյութերի 6 հատորները: Ուստի մեզ մնում է վերականգնել սպանության հանգամանքների, հարցաքննությունների, վկայությունների, իրեղեն ապացույցների և այլնի պատկերը՝ առաջին հերթին հիմնվելով դատավարության նյութերի վրա: Սակայն մյուս կողմից՝ կասկած չկա, որ հրատարակված գրքում տեղ գտած մեղադրյալների հարցաքննությունները, նրանց տված վկայությունները, պաշտպանական ելույթները ըստ ամենայնի անցել են գրաքննության մաղով, վերամշակվել ու խմբագրվել են: Շատ սակավ են սպանության գործին վերաբերող արխիվային փաստաթղթերը և մամուլի նյութերը: Դրա համար էլ սպանության և հետաքննության առանձին հանգամանքներ մնում են չպարզաբանված:

1. Մ. Խուշոյանի սպանության դատավարության նախապատրաստումն ու բացումը

Ինչպես արդեն ասվեց, 1925 թ. հուլիսի 26-ի լույս 27-ի գիշերը Վաղարշապատի գավառի Սամաղարի գավառակի Արագածի ենթաշրջանի Ներ-

1 Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 1, ց. 6, գ. 11, թ. 181:

2 Տե՛ս «Դաշնակցական տերրորիստների գործը» (նյութեր Մ. Խուշոյանի տերրորիստական սպանության դատավարությունից), Յեր., 1927, (այսուհետ՝ «Դաշնակցական տերրորիստների գործը»): Մույն գրքից քաղվածաբար առանձին հատվածներ տեղ են գտել պրոֆ. **Վ. Ղազախեցյանի** կազմած «Հ. Յ. Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը», Եր., 1999, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուում:

3 «Դաշնակցական տերրորիստների գործը», էջ V:

քին Աղջաղալա գյուղում կատարվել էր նույն գյուղի խորհրդի քարտուղար, նաև գյուղի դպրոցի ուսուցիչ Մ. Խուշոյանի սպանությունը: Նա սպանվել էր գլխից ստացած «Մաուզեր» սիստեմի ատրճանակի 3 գնդակից⁴: Հիմնականում երեք մեղադրյալների մեղադրական եզրակացության բովանդակությունից պարզվել էր, որ սպանվածը ընդամենը մեկ տարի առաջ՝ 1924 թ. հուլիս ամսին էր տեղափոխվել ու բնակություն հաստատել Ն. Աղջաղալա գյուղում, ուր ապրում էին Սասունի, Մուշի և այլ շրջանների արևմտահայ գաղթականներ: Այսինքն՝ տվյալ գյուղում բնակություն էր հաստատել մի անձ, որն անծանոթ էր սասունցիների հանդուգն բնավորությանը, նահապետական սովորույթներին ու կենցաղավարությանը: Սպանվածը եղել է խորհրդային իշխանությանը նվիրված անձ, բայց ոչ կոմկուսի անդամ: Կարելի է պատկերացնել, թե սպանության արձագանքը որքան հնչեղ կլիներ, իսկ ՀՅ Դաշնակցության դեմ քաղաքական մեղադրանքը՝ զորեղ, եթե սպանվածը կոմունիստ եղած լիներ:

Խուշոյանը մի կողմից՝ նվիրված է եղել խորհրդային իշխանությանը, իսկ մյուս կողմից՝ գյուղացիների հանդեպ ունեցել է կոպիտ վարվելակերպ, հայիոյել է նրանց, ինչի մասին վկայել են համագյուղացիներ Ղ. Պետոյանը, Ղ. Ֆահրադյանը, Մ. Մանուկյանը և ուրիշներ⁵: Հայաստանի ազգային արխիվի ՀՍԽՀ դատախազության ֆոնդի (ֆ. 571) գործերից մեկում առկա է Մ. Խուշոյանի՝ Սամաղարի շրջգործկոմին ուղղված մի դիմումի մեքենագիր պատճենը, որը Արդարադատության ժողկոմ Լևոն Վարդապետյանը 1926 թ. հոկտեմբերի 3-ին ուղարկել էր Հայկոմկուսի ԿԿ⁶: Այդ նամակ-դիմումում Մ. Խուշոյանը տեղեկացնում էր, որ, իրոք, նա Ն. Աղջաղալա գյուղում հաստատվել է 1924-ից որպես չքավոր գյուղացու զավակ: Մինևույն ժամանակ նա սասունցիներին համարում էր իրեն հայրենակից, բայց և դիմումում նշում էր, որ ինքը պայքարում է գյուղի հարստահարիչների՝ Կրպե Տոնոյանի, Ապրո Ղազարյանի և մյուսների դեմ, ովքեր, նրա բնորոշմամբ, «տիրացել են գյուղի հողերի զգալի մասին և հարկ ու տուրք են հավաքում, ռեսի⁷ ու աղայի կյանք են վարում»⁸: Դրա համար էլ նա հաճախակի արժանացել է ծեծի, նույնիսկ արքորի: Նամակի վերջում Մ. Խուշոյանը նշում էր նաև, որ ինքը պատրաստ է շարունակելու պայքարը⁹: Մ. Խուշոյանի նամակ-դիմումի բովանդակությունից կարելի է կռահել, որ նա բնավորությամբ եղել է անհանդուրժող, իր ասելով՝ անարդարությունների դեմ պայքարող, բայց և հաճախակի իշխանություններին մատնագրեր ուղարկող, մարդկանց իր դեմ հանող, շարունակ վեճեր հարուցող անձնավորություն:

Այդ նույն կարծիքն է արտահայտվել նաև դատավարության ժամանակ: Այսպես՝ դատավարության ընթացքում դատապաշտպան Տ. Տրդատյանը տվյալներ է բերել Մ. Խուշոյանի անհանդուրժելի վարքագծի վերաբերյալ: Նրա տեղեկացմամբ՝ ընդամենը մի քանի ամիս պաշտոնավարելուց հետո Մ. Խուշոյանը գործնականում իր դեմ էր հանել աղջաղալացիներին: Նա

4 Տե՛ս «Հ. Յ. Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը», էջ 200:

5 Տե՛ս «Դաշնակցական տերրորիստների գործը», էջ 1-2:

6 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 571, ց. 1, գ. 10, թ. 45:

7 Ռեսը արևմտահայ նահանգներում գյուղապետի պաշտոն էր:

8 ՀԱԱ, ֆ. 571, ց. 1, գ. 10, թ. 46:

9 Տե՛ս նույն տեղում:

հայտնում էր, որ Խուշոյանի գործում կան իրեն վարկաբեկող փաստաթղթեր՝ շրջկենտրոն ուղարկված գաղտնի զեկուցագրեր (մատնագրեր), որոնցում տեղեկություններ է հայտնել, թե գյուղում ժողովրդի քանի տոկոսն է զինված, ինչով են զինված սասունցիները, փորձել է սասունցիներին լարել իրար դեմ և այլն: Գյուղացիների մեջ դժգոհությունն այնքան մեծ է եղել, որ գյուղի հասարակությունը 1925 թ. փետրվարի 3-ին շրջգործկոմի անունով կոլեկտիվ բողոքագիր է ուղարկել¹⁰: Առաջարկ է եղել Մ. Խուշոյանին հեռացնել շրջանից, սակայն վերադաս իշխանությունները մերժել են առաջարկը: Դրանից ոգևորված՝ գյուղխորհրդի քարտուղարը էլ ավելի է ուժեղացրել ճնշումները գյուղացիների հանդեպ¹¹: Այս ամենի հետևանքով, բնականաբար, ոմանց մոտ բռնի ճանապարհով այդ մարդուց ազատվելու մտադրություն է առաջացել: Գաղթական սասունցիների մեջ անցյալի ավանդույթով շարունակում էր ուժեղ մնալ ազատ ապրելու ձգտումը: Բացի այդ՝ արևմտահայ գաղթականության շրջանում ընդհատակյա ձևով դեռևս շարունակում էր պահպանվել դաշնակցական միջուկը: Եվ սա բավական է եղել, որպեսզի հենց դաշնակցականները նրան ահաբեկեն և գյուղացիներին ազատեն այդ անցանկալի մարդուց, մանավանդ որ տեղեկություն են ունեցել նրա՝ չեկայի գործակալ լինելու մասին¹²:

Քրեական գործի մասին ընդհանուր պատկերացում կազմելու համար հարցաքննությունների ժամանակ տրված վկայություններից, դատապաշտպանների ու պետական մեղադրողների ելույթների նյութերից կարելի է հաստատել, որ Մ. Խուշոյանի սպանության ակտը իրականացրել են Վերին Աղջաղալայի գյուղխորհրդի քարտուղար **Պետրոս Սինոյանը**, նույն գյուղի գյուղխորհրդի նախագահ **Արտաշես Ստեփանյանը** (երկուսն էլ ՀՅԴ Արագածի ընդհատակյա խմբի անդամ) և **Հակոբ Մովսեսյանը** (վերջինս սպանությունից հետո անհետացել է, հայտարարվել է հետախուզում, սակայն հետաքննության ու դատավարության ողջ ընթացքում նրա մասին որևէ տեղեկություն այդպես էլ չի հայտնվել): Քսած վիճակում սպանվողի տեղը և դիրքը ուսումնասիրել ու հայտնել է **Հակոբ Հակոբյանը**: Ընդհանուր թվով քրեական գործով դատաքննչական վարություն ներգրավված է եղել 11 անձ:

Քաղաքական ահաբեկչություն որակված սույն սպանությունը փաստորեն կատարվել է Պ. Սինոյանի մշակած ծրագրով հուլիսի 27-ի գիշերը: Սակայն մեղադրականում նշվում է, թե իբր մահափորձը հրահանգել է ՀՅԴ Դաշնակցություն կուսակցության Վաղարշապատի գավառային ընդհատակյա կոմիտեի ղեկավար **Սահակ Ստեփանոսյանը**, որը միաժամանակ եղել է ՀՅԴ Հայաստանի ընդհատակյա ԿԿ-ի անդամ: Բայց հարցաքննությունների ժամանակ նա հերքել (ժխտել) է իր որևէ առնչությունը այդ սպանությանը: Ս. Ստեփանոսյանը իրեն մեղավոր է ճանաչել միայն դաշնակցական գաղտնի բջիջներ կազմակերպելու, ինչպես նաև ընդհատակյա գրականություն տարածելու մասով: Բայց դա չի խանգարել, որպեսզի

10 Տե՛ս «Դաշնակցական տերրորիստների գործը», էջ 225-226:

11 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 3:

12 Տե՛ս «Դաշնակցական տերրորիստների գործը», էջ 7:

հենց քաղաքական նկատառումներից ելնելով՝ ներկայացված մեղադրյալների ցանկը գլխավորի ՀՅԴ Վաղարշապատի ընդհատակյա կոմիտեի ղեկավար Ս. Ստեփանոսյանը: Ի դեպ, նշված 11 անձանց մեջ եղել են դաշնակցականներ, հնչակյաններ և անկուսակցականներ: Ու թեև քրեական գործին հատուկ կազմակերպված խմբակային հանցագործության բնույթ է տրվել, սակայն կայացված դատավճռով մեղավոր են ճանաչվել ու դատապարտվել 4 անձ, իսկ մնացած 7-ը ազատ են արձակվել մեղքը ապացուցված չլինելու պատճառով¹³:

Սպանություն կամ ահաբեկչություն անմիջական կատարողների և դրա հետ առնչություն ունեցողների կասկածանքով մեղադրանք է առաջադրվել ՀՄԽՀ Քրեական օրենսգրքի (այսուհետ՝ Քր. օր.) 16-64 հոդվածներով, այսինքն՝ խորհրդային իշխանության դեմ նախնական համաձայնությամբ ահաբեկչական ակտ կատարելու որակմամբ: Բացի այդ՝ երկու գլխավոր մեղադրյալներին՝ Պ. Սինոյանին և Ա. Ստեփանյանին, մեղադրանք էր առաջադրվել նաև նույն Քր. օր-ի 72 և 61 հոդվածներով, այսինքն՝ հակահեղափոխական գրականություն տարածելու և գաղտնի կազմակերպությունների մասնակցելու համար¹⁴: Հարկ է նշել, որ ՀՄԽՀ Քրեական օրենսգրքը ընդունվել է Հայաստանի Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի Գ. նստաշրջանի 1922 թ. հուլիսի 22-ի նիստում, բայց հետագա տարիներին փոփոխվել ու լրացվել է¹⁵:

Ինչպես արդեն ասվեց, քաղաքական հնչողություն ստացած այս գործը գտնվել է կուսակցական-պետական բարձրագույն մարմինների առաջնային հսկողության ներքո: Հետաքննության ավարտական փուլում՝ ՀԿ(Բ)Կ ԿԿ-ի նախագահության 1926 թ. հունիսի 2-ի նիստում, լավել է «Դաշնակցություն կուսակցության տեռորի գործի մասին» հարցը, զեկուցել է Պետական քաղաքական վարչության (ՊԲՎ) պետ Ս. Մելիք-Օսիպովը (Հովսեփյանը): Որոշվել է. ա) գործը հանձնել հանրապետության դատախազին՝ հանրային դատավարություն նախապատրաստելու համար և բ) առաջարկել ԿԿ-ի նախագահության անդամներին մեկ շաբաթվա ընթացքում ծանոթանալ այդ գործում առկա նյութերին¹⁶: Ասվածից հետևում է, որ մինչև դատավարությունը սկսելը իշխանության բարձրագույն մարմինը գործը ներկայացնում էր որպես «Դաշնակցություն կուսակցության ահաբեկչություն»: Այս նույն հարցը կրկին լավել է ԿԿ-ի նախագահության 1926 թ. հունիսի 9-ի նիստում «Դաշնակների դատապրոցեսի մասին» օրակարգով (զեկ. Լ. Վարդապետյան) և որոշվել է «Առաջարկել Արդարադատության ժողկոմատին դատական կարգով հետաքննել Մ. Խուշոյանի տեռորիստական սպանությունը **դաշնակների կողմից** և նախապատրաստել դատապրոցեսի որոշում գործի **սոցիալական և քաղաքական** ուղղվածության տեսանկյունից»¹⁷: Այս կապակցությամբ դարձյալ ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ դատավարության գործընթացը դեռ չսկսված՝ կուսակցական բարձրագույն մարմինը արդեն կանխորոշում էր, թե ում պետք

13 Տե՛ս «Դաշնակցական տերրորիստների գործը», էջ 344-345:

14 Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 8:

15 Տե՛ս «ՀՄԽՀ ղեկըրետների և վորոշումների հավաքածու», 1922 ղեկտեքների 10, N 21, Ցեր., 1922:

16 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 6, գ. 5, թ. 49:

17 Նույն տեղում, թ. 71, տե՛ս նաև՝ ֆ. 571, ց. 1, գ. 10, թ. 91:

է վերագրվի սպանությունը: Այստեղից էլ հանձնարարություն Արդարադատության ժողկոմատին (ի դեպ, նրա համակարգում էին գտնվում և Գերագույն դատարանը, և Գլխավոր դատարանը), թե ինչպես պետք է տարվի քննությունը:

ՀԿ(բ)Կ ԿԿ-ի նախագահության 1926 թ. օգոստոսի 12-13-ի նիստում Խուշոյանի գործի կապակցությամբ հերթական անգամ լսվել է «Դաշնակցության կուսակցության մասին» հարցը և որոշվել է «հանձնարարել Աշ. Հովհաննիսյանին (ՀԿ(բ)Կ ԿԿ-ի առաջին քարտուղար) և Ա. Կարինյանին (ՀՍԽՀ Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի (ԿԳԿ) նախագահ) երկշաբաթյա ժամկետում պատրաստել թեզիսներ և մշակել դաշնակցության դեմ պայքարի մարտավարություն»¹⁸:

ԿԿ-ի նախագահության մեկ այլ՝ 1926 թ. սեպտեմբերի 7-ի նիստում հավանություն է տրվում Արդարադատության ժողկոմատի կողմից ներկայացված (զեկուցող ժողկոմ Լ. Վարդապետյան) Խուշոյանի տեռորիստական սպանության գործի վերաբերյալ որոշման նախագծին և սահմանվում. ա) հավանություն տալ Արդարադատության ժողկոմատի մեղադրական եզրակացության նախագծին, բ) դատապրոցեսի քաղաքական ղեկավարման համար ստեղծել հանձնաժողով՝ Աշ. Հովհաննիսյան, Ա. Մնավյան և Զ. Աշրաֆյան կազմով և գ) հանձնարարել հանձնաժողովին որոշելու դատարանի և հասարակական մեղադրողների կազմը, ինչպես նաև որոշել դատավարության ժամկետը¹⁹: Այսպես կոչված «Մ. Խուշոյանի գործը» մեկ անգամ էլ 1926 թ. սեպտեմբերի 14-ին է լսվել ԿԿ-ի նախագահության նիստում՝ զեկ. ԿԿ-ի քարտուղար Աշ. Հովհաննիսյան²⁰: Այս ամենը ցույց է տալիս, թե քաղաքական առումով որքան կարևորություն է տրվել այդ գործին: Ստացվում է, որ ամիսներ շարունակ նշված գործը չի իջել ԿԿ-ի նախագահության քննարկումների օրակարգից:

Ի վերջո ՀԿ(բ)Կ ԿԿ-ի նախագահությունից գործը փոխանցվել է ՀՍԽՀ ԿԳԿ-ի նախագահություն: Վերջինիս 1926 թ. սեպտեմբերի 15-ի նիստում լսվել և որոշվել է Մ. Խուշոյանի դատական գործը հանձնել հանրապետության Գերագույն դատարանին, իսկ ՀՍԽՀ Գերագույն դատարանի դատական կոլեգիայի նախագահ **Զարմայր Աշրաֆյանին** հաստատել որպես դատավոր²¹: Հասկանալի է, որ նման բարձր մակարդակով դատավարության անցկացումը նպատակ ուներ նրան հաղորդել քաղաքական բարձր հնչեղություն:

Այդպիսով, սպանությունից ի վեր ավելի քան մեկ տարի տևած հարցաքննության 6 հատորների հասնող նյութերով գործը ներկայացվել է ՀՍԽՀ գերագույն դատական աստիճանին: Հարկ է նշել, որ դատավարության բացումը ձգձգվել է նաև 1926 թ. աշնանը տեղի ունեցած Լենինականի երկրաշարժի պատճառով:

18 ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 6, գ. 5, թ. 107:

19 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 127:

20 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 129:

21 Տե՛ս նույն տեղում, տե՛ս նաև՝ ֆ. 113, ց. 5, գ. 56, թ. 56:

2. Դատավարության ընթացքը

Դատավարությունը տևել է 1926 թ. հոկտեմբերի 8-ից մինչև 19-ը: Դատավարությանը վերաբերող հրատարակված գրքի բովանդակությունից պարզ չի դառնում, թե քանի նիստ է անցկացվել: Հասկանալի է, որ դատավարության նիստերի արձանագրությունները հրատարակվել են կրճատումներով, ուստի դժվար է ամբողջական պատկերացում կազմել դատական գործընթացից: Նիստերը նախագահել է Զ. Աշրաֆյանը, դատավարության ընթացքում հանդես են եկել պետական մեղադրող (դատախազ) **Ա. Հովսեփյանը**, հասարակական մեղադրողներ **Ար. Երզնկյանը**, **Գր. Չուբարը**, դատապաշտպաններ **Տ. Հախումյանը**, **Տ. Տրդատյանը**, վկաներ և այլն:

Առաջին նիստում նախագահողը ընթերցում է «Մ. Խուշոյանի տերրորիստական սպանության մեջ մեղադրվողների մեղադրական եզրակացությունը»՝ ներկայացնելով սպանության հնարավոր դրդապատճառներն ու հանգամանքները, մեղադրվողների ցանկն ու մասնակցության աստիճանը: Դատական 2-րդ նիստում առաջինը հարցաքննվում է գլխավոր մեղադրյալներից մեկը՝ սպանությունն իրականացրած **Պետրոս Սինոյանը**: Համաձայն դատավարության նյութերի՝ Մ. Խուշոյանի սպանության առթիվ Պ. Սինոյանը պատմել է, որ «Նա այնպիսի տիպն էր, որ ուզենայինք, չուզենայինք պիտի **խփեինք**», որ նա «մտրակը ձեռքին գրկում էր մեզ ազատ ապրելու հնարավորությունից, միշտ աշխատում էր խլրտում մտցնել բնակչության մեջ և զանազան դավեր էր սարքում. մենք մի քանի անգամ դիմել ենք կառավարությանը, բայց նա միջոցներ ձեռք չէր առնում հեռացնելու Մանուկին այդ շրջանից: Բոլորն ասում էին Մանուկը վատ մարդ է, նեղացնում է ժողովրդին»²²: Մեր պատկերացմամբ՝ գեղջկական այս նկարագրությունը շատ բանի մասին է վկայում: Ըստ ամենայնի, սպանության շարժառիթը տվել է սպանվողը՝ Մ. Խուշոյանը, իր անհանդուրժելի վարքագծով ու գործողություններով: Սակայն դատարանում հարցաքննության ընթացքից կարելի է տեսնել, որ հարցաքննող, պետական մեղադրող Ա. Հովսեփյանը քննությունը տարել է այն հունով, որպեսզի սպանության գործում կապ տեսնվի դրա անմիջական կատարողների և Վաղարշապատի ՀՅԴ ընդհատակյա կոմիտեի ղեկավար **Սահակ Ստեփանոսյանի** միջև:

Անշուշտ, Պ. Սինոյանը և Մ. Ստեփանոսյանը իրար ծանոթ կուսակիցներ են եղել: Վերջինիս առաջարկով 1923 թ. Պ. Սինոյանը մտել է Դաշնակցություն կուսակցության շարքերը: Խուշոյանի վատ պահվածքի մասին Սինոյանը հայտնել է Ստեփանոսյանին: Վերջինս էլ, ըստ Սինոյանի, իբր թե ասել է, որ եթե ուզում եք, «խփեք» և իբր նա Ստեփանոսյանից ստացել է «Մատուցեր» 10 փամփուշտով: Սակայն հետագա վկայությունները պարզվում է, որ Սինոյանն ինքն է ունեցել սեփական «Մատուցեր» տիպի ատրճանակը, որով էլ կատարվել է սպանությունը: Դա հաստատել է Արտաշես Ստեփանյանի եղբայր Շմավոն Ստեփանյանը²³:

Հասարակական մեղադրող Ար. Երզնկյանի՝ ամբաստանյալներին ուղղ-

22 «Դաշնակցական տերրորիստների գործը», էջ 10:

23 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 261:

ված հարցերից պարզվում է, որ Պ. Սինոյանը նախկինում՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության օրոք, կամավոր է եղել, 1919 թ. կռվել է Կողբում ու Դարալագյազում, որ իր ընկերների հետ միասին քշել է թուրքերին և սովից չմեռնելու համար հացը խլել է նրանց ձեռքից: Իսկ 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբության ժամանակ գտնվել է Էջմիածնում՝ Կարո Սատունու ղեկավարած կամավորական խմբում²⁴:

Հարցաքննությունների ժամանակ դրսևորած իր անաչառ մոտեցմամբ առանձնացել է Հայ ժողովրդական կուսակցության (ՀԺԿ) նախկին անդամ **Տիգրան Հախումյանը**: Վերջինիս այն հարցմանը, թե Ս. Ստեփանոսյանը ինչպես է վերաբերվել Խորհրդային իշխանությանը, Պ. Սինոյանը պատասխանել է. «նա մեզ հրահանգել էր, որ Խորհրդային իշխանության հետ միասին մենք զարկ տանք և աջակցենք շինարարական աշխատանքին»²⁵: Հախումյանի հարցաքննությունից նաև պարզվում է, որ մեղադրյալ Սինոյանը 1925 թ. դեկտեմբերի 17-ից հետո կտրուկ փոխել է իր ցուցմունքները: Նրա խոսքերով՝ ինքը բանտում գիտակցել է, որ հարկավոր է «սթափվել», բայց թե ինչ երևույթներից դրդված՝ «**ինքը չի կարող ասել**»²⁶: 1926 թ. հունվարի 11-ի իր ցուցմունքներում համանման փոփոխություն է կատարել նաև Ա. Ստեփանյանը:

Հարցաքննության այս հատվածի բովանդակությունից հիմքեր կան պնդելու, որ Պ. Սինոյանը Ս. Ստեփանոսյանի, այսինքն՝ ՀՅԴ Վաղարշապատի կոմիտեի ղեկավարի դեմ ցուցմունք չի տվել, թե ինքը՝ Ստեփանոսյանն է առաջարկել սպանել Խուշոյանին: Հավանաբար բանտախցում ֆիզիկական և հոգեբանական ներգործության, «մշակումներից» հետո է, որ սկսած 1925 թ. դեկտեմբերի 17-ից, նա փոխել է իր ցուցմունքը՝ ասելով, թե իբր կոմիտեի ղեկավար Ստեփանոսյանի հրահանգով է տեռորը կատարել: Կասկած է հարուցում Սինոյանի այն արտահայտությունը, թե «ինքը սթափվել է և չի կարող ասել»: Թե ինչը չի կարող ասել, մնում է անբացատրելի: Հասկանալի է, որ դատավարության պաշտոնապես հրապարակված նյութերում չէին կարող տեղ գտնել իշխանությունների համար անցանկալի մտքեր ու արտահայտություններ: Մնում է ենթադրել, որ Պ. Սինոյանը իր ցուցմունքները փոխել է կամ «ծեծուջարդի» միջոցով, կամ էլ նրանից ցանկալի ցուցմունք կորզելու նպատակով ինչ-որ բան են խոստացել:

Դատապաշտպան Տ. Հախումյանի հարցաքննության ժամանակ ևս մեղադրյալ Սինոյանը կրկին վկայել է Խուշոյանի անհանդուրժելի գործողությունների մասին: Նրա խոսքերով՝ «նա մեր գլխին դառել էր **դիկտատոր Պիլսուդսկի**²⁷», «մենք բողոքում էինք սուլթան Համիդի բռնությունների առթիվ և դրա համար է, որ այնտեղից փախել ենք, ու չէինք կարող տեսնել **Մանուկին՝ սուլթան Համիդի** (ընդգծումները տեքստինն են – Ա. Հ.) դերում»²⁸: Այլ խոսքով՝ մեղադրյալ Պ. Սինոյանը Մ. Խուշոյանին նմանեցրել է այն ժամանակվա Լեհաստանի դիկտատոր, մարշալ Յու. Պիլ-

24 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 17:

25 Նույն տեղում, էջ 24:

26 Նույն տեղում:

27 Խոսքը այդ շրջանում Լեհաստանի դիկտատոր, մարշալ Յուզեֆ Պիլսուդսկու մասին է:

28 «Դաշնակցական տերրորիստների գործը», էջ 25:

սուղսկու և «կարմիր սուլթան» Աբդուլ Համիդ 2-րդի հետ:

Այնուհետև հարցաքննվել է Ս. Ստեփանոսյանը: Նա պատմել է, որ երբ 1925 թ. հուլիսին գործով եկել էր Վաղարշապատ, տեսել է Պ. Սինոյանին, որն իրեն պատմել է Մանուկի մասին, որի անունը ինքն առաջին անգամ էր լսել: Ստեփանոսյանի փոխանցմամբ՝ Սինոյանն իրեն ասել էր, որ «Մանուկը վատ մարդ է, գյուղում ծեծի է ենթարկում և հայիոյում է ազգաբնակչությանը և մի քանի դաշնակցականների դեմ լարված է», այնուհետև ավելացրել է՝ «դրան պետք է մեջտեղից վերացնել»: Այդ խոսքերից հետո Ստեփանոսյանը Սինոյանին ասել է, որ «Դաշնակցության տակտիկան հիմա թույլ չի տալիս, որպեսզի մենք դիմենք նման քայլերի, որ մենք այդպիսի գործերով չենք զբաղվում, որ տերրորը հին մեթոդ է, որից մենք հրաժարվել ենք, և որ դաշնակցական քաղաքականությունը դեմ է առհասարակ տերրորին»: Դրան Սինոյանը պատասխանել է, որ «դուք, ռուսահայերդ վախկոտ եք, եթե դուք չեք անի, մենք՝ կանենք»²⁹:

Այնուհետև Ստեփանոսյանի բացատրությամբ՝ ինքը Սինոյանին չի տեսել և միայն ամիսուկես անց լսել է Ալազյազում կատարված սպանության մասին և իմացել է, որ սպանվողը Խուշոյանն է, իսկ Պ. Սինոյանը բանտարկված է³⁰:

Հարցաքննության ժամանակ Ստեփանոսյանը զրպարտություն է համարել այն, թե ինքը ատրձանակ է տվել Պ. Սինոյանին, սակայն խոստովանել է, որ ինքը «Հայրենիք», «Յուսաբեր» թերթեր և նմանատիպ գրականություն է տվել Պ. Սինոյանին³¹:

Ս. Ստեփանոսյանի դատական հարցաքննությունից պարզվում է, որ Պ. Սինոյանը շատ բան ինքն է հնարել հավանաբար արդեն վերը նշված ղեկավարների 17-ի «շրջադարձից» հետո և սպանության ցուցումը վերագրել է Ստեփանոսյանին, իբրև թե նրա հրահանգն է կատարել: Դատավարության նյութերը ցույց են տալիս, որ մինչ այդ օրը (շուրջ 5 ամիս) Սինոյանը ըստ էության ոչ մի ցուցմունք չի տվել Ստեփանոսյանի և դրանով իսկ ՀՅԴ Դաշնակցության դեմ: Ինչպես արդեն ասվեց, բանտային-քննչական մեքենայի «աշխատանքից» հետո Սինոյանը սպանության վարկածը փոխում է՝ իբրև Ստեփանոսյանի հրահանգով կատարված գործողություն, որպեսզի ցույց տրվի, թե տեռորը, հանձին Ստեփանոսյանի, կատարվել է Դաշնակցության ղեկավար մարմնի (ԿԿ-ի) հրահանգով և դրանով իսկ փորձել է մեղմացնել իր հանցանքի չափը:

Ի տարբերություն դատապաշտպան Տ. Հախումյանի՝ մեր կարծիքով՝ շատ կտրուկ ու կողմնակալ են եղել հասարակական մեղադրող Ար. Երզնկյանի տված հարցերը: Իր հարցերով վերջինս փորձել է սպանության մեղքն ամբողջությամբ բարդել ՀՅԴ-ի վրա: Պատասխանելով Երզնկյանի հարցին՝ Ստեփանոսյանը բացատրություն է տվել, որ 1923 թվականից ինքը եղել է ՀՅԴ Հայաստանի ընդհատակյա ԿԿ-ի անդամ, որ 1925 թ. իրենք կազմակերպել են երկու կարևոր միջոցառում, մեկ գավառային խորհրդակցություն և մեկ հատ էլ համահայաստանյան համագումար Երևանում: Հա-

29 Նույն տեղում, էջ 27:

30 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 28:

31 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 29 - 30:

մագումարում լսվել է ՀՅԴ Փարիզի 10-րդ Ընդհ. ժողովի (1924 թ. նոյեմբեր – 1925 թ. հունվար) աշխատանքների ու արդյունքների մասին՝ այնտեղից եկած ներկայացուցչի միջոցով³²: Մեղադրյալ Ստեփանոսյանը պատասխանել է, որ իրենք արտասահմանից մշտապես հրահանգներ են ստացել՝ «աջակցել Խորհրդային իշխանությանը և միշտ լոյալ լինել դեպի նա»³³: Պատասխանելով Ար. Երզնկյանի հերթական հարցին՝ Ստեփանոսյանը տեղեկացրել է, որ իրենք ստացել են նաև այլ կուսակցությունների թերթեր՝ «Արև», «Պայքար», «Ապագա», «Դնի», «Սոցիալիստիչեսկիյ վեստնիկ» և այլն, որով իրենք տեղեկանում էին աշխարհում կատարվող անցուդարձին, նաև ուսումնասիրում էին ուրիշ կուսակցությունների գրականությունը³⁴:

ՀՅԴ Հայաստանի ընդհատակյա ԿԿ-ի անդամ Ս. Ստեփանոսյանի հարցաքննության ընթացքում տրված պատասխանների բովանդակությունից դժվար չէ նկատել, որ դատաքննչական գործը ընթացել է ոչ այնքան Մ. Խուշոյանի սպանության, որքան Հայաստանում ՀՅԴ կուսակցության գործունեության բացահայտման շուրջ: Մյուս կողմից՝ հարկ է փաստել, որ Հայաստանում նախկին դաշնակցականների 1923 թ. լուծարման համագումարից երեք տարի անց, ՆԷՊ-ի պայմաններում տակավին շարունակել են գործել ՀՅԴ ընդհատակյա խմբեր ու կազմակերպություններ, որոնք վարել են կազմակերպական ու քարոզչական աշխատանք, կապ են պահպանել արտասահմանի իրենց գերադաս մարմնի հետ, նրանց առանձին պատվիրակներ մասնակցել են ՀՅԴ 10-րդ Ընդհ. ժողովի աշխատանքներին, ղեկավարվել են ՀՅԴ Բյուրոյի հրահանգներով ու հանձնարարականներով՝ լինելու լոյալ խորհրդային իշխանության հանդեպ և ներգրավվելով երկրի վերաշինության գործի մեջ:

3. Հարցաքննությունների հետագա ընթացքը և դատավարության ավարտը

Պ. Սինոյանից և Ս. Ստեփանոսյանից հետո հարցաքննվող մյուս անձը եղել է մեղադրյալ, 1924 թվականից Դաշնակցություն կուսակցության անդամ **Արտաշես Ստեփանյանը**, որն անմիջական մասնակցություն է ունեցել սպանության ակտին: Նա խոստովանել է, որ ահաբեկումը կատարել են 3 հոգով՝ ինքը, Պետրոս Սինոյանը և Հակոբ Մովսեսյանը³⁵: Վերջինս, ինչպես արդեն ասվել է, սպանությունից հետո անհետացել է, և նրա մասին չի հայտնվում որևէ տեղեկություն: Հարցաքննվել են նաև Մ. Խուշոյանի գտնվելու տեղի ու քնած վիճակի մասին տեղեկություն հայտնած **Հակոբ Հակոբյանը** և ուրիշներ: Ընդ որում, դատարանում Հ. Հակոբյանը ցուցմունք տալիս ցույց է տվել իր գլխի սպին, որը նրան էին հասցրել չեկայի քննիչներ Եսայանը և Միշան՝ ցանկալի արձանագրություն կորզելու համար³⁶:

Դատավարության ժամանակ իբրև վկա հրավիրված ՀՅԴ Հայաստանի

32 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 34:

33 Նույն տեղում, էջ 35:

34 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 41:

35 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 55:

36 Տե՛ս «Դրոշակ», Փարիզ, 1927, N 1 (հունվար) , էջ 27:

ԿԿ անդամ Հռիփսիմեն Մուշեղյանը վկայություն է տվել, որ իրենք Հայաստանում անցկացրել են համագումար և կոնֆերանս: Նրա ելույթից նաև պարզվում է, որ ՀՅԴ ընդհատակյա կազմակերպություններ են գործել նաև Դարալագյազում ու Լենինականում³⁷: Սակայն վկա Հ. Մուշեղյանը կտրականապես ժխտել է Խուշոյանի ահաբեկման կապակցությամբ ՀՅԴ Հայաստանի ԿԿ-ի որոշում կայացնելու հանգամանքը: Նույն կերպ իբրև վկա հարցաքննել են նաև նույն ԿԿ-ի անդամ բժիշկ Մ. Մելիք-Մուրադյանին, ով նույնպես հաստատել է, որ Խուշոյանին տեղորի ենթարկելու վերաբերյալ ԿԿ-ը որևէ որոշում չի կայացրել³⁸: ԿԿ-ի անդամներ Հ. Մուշեղյանի և Մ. Մելիք-Մուրադյանի հարցաքննություններից դարձյալ դժվար չէ նկատել, որ դատավարության նպատակը ոչ այնքան Խուշոյանի սպանության իրական հանգամանքների պարզումն էր, որքան Դաշնակցության հայաստանյան ընդհատակյա կառույցի բացահայտումը, նրա անդամների ցանկի ճշտումը, նրանց մեկուսացումը, ՀՅԴ արտասահմանյան գործունեության վերաբերյալ լրացուցիչ տեղեկությունների հավաքումը: Հարցաքննությունը տարվել է այն ուղղությամբ, որպեսզի սպանության հետքերը Հայաստանի ընդհատակյա ԿԿ-ից հասցվի մինչև իսկ ՀՅԴ Թավրիզի Պատասխանատու մարմին: Այս խնդիրը լուծելուն են ծառայեցվել նաև ՀՅԴ նախկին գործիչներ **Սահակ Թորոսյանի և Հարություն Բուդաղյանի (Բուդաշկոյի)** հարցաքննությունները³⁹: Չնայած վերը նշած երկու գործիչները սմենովելխականության դիրքերից հակում են ունեցել ծառայել խորհրդային իշխանությանը, բայց Խուշոյանի սպանության գործում նրանք ժխտել են ՀՅԴ կուսակցության որևէ դերակատարությունը: Ս. Թորոսյանի հարցաքննության ժամանակ դատարանի նախագահ Զ. Աշրաֆյանին առանձնապես ցավ է պատճառել նրա արտահայտած այն միտքը, որ «Դաշնակցությունը որպես կազմակերպություն Հայաստանում իր դերը արդեն վերջացրել է, իսկ որպես գաղափար՝ նա դեռ խորը նստած է հայ ժողովրդի սրտում»⁴⁰:

Հարցաքննությունների ավարտից հետո ամփոփիչ ճառով հանդես է եկել պետական մեղադրող (դատախազ) Ա. Հովսեփյանը, որը սպանու-

37 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 89 և 94:

38 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 103 և 114:

39 Խորհրդային Հայաստանում 1920-1930-ական թթ. բռնադատվածների կարճված գործերից երկուսում տեղեկություններ կան Հարություն Համբարձումի Բուդաղյանի վերաբերյալ: Նա ծնվել է 1900 թ. Կարսի մարզի Կաղզվան ավանում, կրթությունը՝ թերի բարձրագույն, ՀՅԴ անդամ: 1922 թ. ձերբակալվել է Թիֆլիսում Զենալ փաշայի սպանության կապակցությամբ և երկու տարով աքսորվել Ռուսաստան: Այնուհետև փոխադրվել է Տիրասպոլ՝ Ռումինիա անցնելու նպատակով: Սահման անցնելու փորձի ժամանակ ձերբակալվել է, հարցաքննվել և մեղադրական նյութերով 1924 թ. հուլիսին ուղարկվել է Թիֆլիս Անդրչեկայի (Նախագահ Մեգիլևսկի, գաղտնի-օպերատիվ մասի պետ Բերիա) տրամադրության տակ: Այնտեղից էլ իր հերթին էտապային կարգով ուղարկվել է Հայչեկայի տրամադրության տակ: Հայչեկայի կոլեգիայի 1924 թ. սեպտեմբերի 19-ի նիստում որոշվում է նրան բանտարկել վեց ամսով: Սակայն հաշվի առնելով, որ պատժի նշված ժամկետն արդեն անցել է, Հ. Բուդաղյանը ազատվել է կալանքից: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 18, գ. 5, թ. 19, 33, 35: Մյուս գործում տեղեկություն կա, որ ՀՄԽՀ ՊԲԿ կոլեգիայի 1929 թ. մարտի 16-ի նիստում լսվել է 29-ամյա նախկին դաշնակցական Հ. Բուդաշկոյի քր. գործը: Նա ձերբակալվել և ՀՄԽՀ Քր. օր-ի 142 հոդվածով, դատապարտվել է ազատազրկման 8 տարի ժամկետով՝ խիստ մեկուսացմամբ: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 19, գ. 9, թ. 20: Հարկ է նշել, որ որոշ հետազոտողներ Հարություն Բուդաղյանին շփոթել են ՀՅԴ արևմտահայ ճանաչված գործիչ Հովակիմ Բուդաղյանի հետ:

40 Տե՛ս «Դաշնակցական տերրորիստների գործը», էջ 138: Ս. Թորոսյանի արտահայտած այդ միտքը Զ. Աշրաֆյանը ակնարկում է դատավարության նյութերի ժողովածուի համար գրած իր առաջաբանում: Տե՛ս էջ XIV:

թյունը համարել է Ն. Աղջաղալայի գյուղխորհրդի նախագահ, գրագիտություն չունեցող Գևորգ Մկրտչյանի սադրանքի ու բանսարկության արդյունք: Դատախազի կարծիքով՝ Գ. Մկրտչյանը նպատակ է ունեցել ասպարեզից հեռացնել Մ. Խուշոյանին և նրա փոխարեն գյուղխորհրդի քարտուղարի պաշտոնում նշանակել իրեն ցանկալի անձի՝ ահաբեկչությունը կազմակերպած Պ. Մինոյանին⁴¹: Մեր կարծիքով՝ սպանության շարժառիթի նման վարկածը քիչ համոզիչ է: Իբրև պետական մեղադրող՝ Ա. Հովսեփյանը փորձել է տալ գործի իրավական գնահատականը. Խուշոյանի՝ որպես խորհրդային աշխատողի, նկատմամբ ոտնձգությունը որակելով որպես ոտնձգություն խորհրդային իշխանության դեմ, որը համապատասխանում էր ՀՄԽՀ Քր. օր-ի 64 հոդվածի բովանդակությանը⁴²:

ՀՄԽՀ ԿԳԿ-ի 1923 թ. փետրվարի 1-ին Քր. օր.-ում արված փոփոխություններով Պետական հանցանքներ գլ. 1-ի 64-րդ հոդվածը ձևակերպված էր հետևյալ կերպ. «Հակահեղափոխական նպատակներով տեռորիստական ակտերի կազմակերպումը, ուղղված Խորհրդային իշխանության ներկայացուցիչների կամ բանվորագյուղացիական հեղափոխական կազմակերպության գործիչների դեմ, այլ և մասնակցությունը այդպիսի ակտերի գործադրության, թեկուզ և այդպիսի ակտի առանձին մասնակցողը չպատկանի հակահեղափոխական կազմակերպության՝ պատժվում է 58-րդ հոդվածի առաջին մասով նախատեսված պատիժներով»⁴³: Իսկ 58-րդ հոդվածի 1-ին մասը նախատեսում էր պատժի առավելագույն չափ՝ գնդակահարություն և ամբողջ գույքի գրավում հոգուտ պետական գանձարանի⁴⁴: Այլ խոսքով՝ սպանությունը որակվել է որպես **հակահեղափոխական ահաբեկչական ակտ**՝ այն կապելով Խուշոյանի՝ իբրև խորհրդային իշխանության ներկայացուցչի, աշխատանքային գործունեության հետ:

Պետական մեղադրողից հետո դարձյալ ճառով հանդես է եկել հասարակական մեղադրող Ար. Երզնկյանը: Նա իր ընդարձակ՝ 38 էջ կազմող ելույթում խոսել է ոչ թե սպանության կոնկրետ հանգամանքների և դրանց գնահատականի մասին, այլ գործը ներկայացրել է որպես Դաշնակցության դեմ ուղղված մի դատապարտեց՝ վերագնահատելով այդ կուսակցության 35-ամյա «ոճրապատ» գործունեությունը⁴⁵: Դրան հակառակ՝ ուշադրության է արժանի հասարակական մեղադրող Տ. Հախումյանի ելույթը: Հախումյանը կշտամբել է Երզնկյանին այն բանի համար, որ նա փոխարեն լուսաբանելու այն հանգամանքները, որոնց պայմաններում տեղի է ունեցել սպանությունը, շեղվելով բուն նպատակից և գործին տալով քաղաքական բնույթ՝ ընդարձակ էքսկուրս է կատարել Դաշնակցության 35-ամյա գործունեության պատմությանը: Նույն կերպ նա քննադատական խոսք է ուղղել գործի մեղադրական եզրակացության ու դատախազության մեղադրանքների ոչ կոնկրետ հասցեականության հետ կապված: Տ. Հախումյանի փոխանցմամբ՝ «դատախազների մեղադրական խոսքերը ուղղված պետք է լինեին ոչ թե ընդհանրապես Դաշնակցություն կուսակցության հասցեին,

41 Տե՛ս «Դաշնակցական տերրորիստների գործը», էջ 170-174:

42 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 180:

43 «ՀՄԽՀ դեկրետների և վորոշումների հավաքածու», էջ 58:

44 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 13:

45 Տե՛ս «Դաշնակցական տերրորիստների գործը», էջ 185-223:

որպես քաղաքական կազմակերպություն, որը 35 տարվա ընթացքում **խոշոր դեր է խաղացել** հայ իրականության մեջ, այլ բացառապես պետք է պարզաբանելին այն արարքները, որը կատարել են այստեղ նստած մեղադրյալները»⁴⁶:

Լինելով Ս. Ստեփանոսյանի պաշտպանը՝ Ս. Հախումյանը կարծում էր, որ բնավ իրավացի չէ իր պաշտպանյալի վրա բարդել ամբողջ մեղադրանքը: Մենք «դատում ենք ոչ թե ամբողջ Դաշնակցություն կուսակցությունը, - հայտարարում էր նա, - այլ միմիայն այն անձնավորություններին, որոնք մեղադրվում են այսօր Մանուկ Խուշոյանի սպանության գործում»⁴⁷: Դատապաշտպան Ս. Հախումյանը իրավացիորեն անտեղի էր համարում սպանությունը Դաշնակցություն կուսակցությանը վերագրելը այն հիմնավորմամբ, որ վերջին տարիներին «իր բոլոր կոնֆերանսներում, համագումարներում և ժողովներում, ինչպես Ամերիկայում, նույնպես և Եվրոպայում և այլուր, նա կոչ է անում աջակցել Խորհրդային Հայաստանի շինարարությանը»⁴⁸:

Համերաշխվելով Ս. Հախումյանի արտահայտած մտքին՝ հարկ է նշել, որ եթե Դաշնակցությունը, իրոք, մտադրություն ունենար տեռոր կազմակերպել երկրի ներսում կամ արտասահմանում, ապա ավելի տրամաբանական կլիներ այն կիրառել խորհրդային ազդեցիկ կուսակցական-պետական գործչի դեմ, և ինչ կարիք կար նման ակտ կատարել Արագածի փեշերին կորած մի խղձուկ գյուղում, մի ինչ-որ գյուղխորհրդի քարտուղարի հանդեպ: Այս կապակցությամբ դատապաշտպան Հախումյանը տեղին հարց էր տալիս. «Միթե Խուշոյանն այդպիսի խոշոր վտանգ էր ներկայացնում Դաշնակցության համար»⁴⁹: Իսկապես, միանշանակ կարելի է հաստատել, որ Դաշնակցություն կուսակցության հրահանգով ոչ ընդհանրապես ԿԿ-ի և ոչ էլ նրա անդամ Ս. Ստեփանոսյանի կողմից նման տեռորի կատարման ոչ հիմք կար և ոչ էլ որևէ շահագրգռություն: Պաշտպան Ս. Հախումյանը համոզված էր հայտնում, որ «այդ սպանությունը կատարվել է տեղական անհատական դժգոհությունների հողի վրա և միայն և միայն տեղական նախաձեռնությամբ»⁵⁰:

Կրկին դառնալով գործի դատավարության նյութերին՝ կարելի է եզրակացնել, որ դրանք բավարար տեղեկություն չեն տալիս, թե ինչպես է ընթացել գործով մեղադրվողների նախաքննությունը: Սպանության մեջ գլխավոր կասկածյալներ Պ. Սինոյանը և Ա. Ստեփանյանը կալանավորված են եղել շուրջ 14 ամիս, և ինչպես արդեն ասվել է, սպանության գործի վերաբերյալ կազմվել է 6 հատոր նյութ: Նաև ասվել է, որ երկու գլխավոր մեղադրյալների նախաքննության ժամանակ տված ցուցմունքներում կատարվել է կտրուկ շրջադարձ. **Պ. Սինոյանի մոտ՝ 1925 թ. դեկտեմբերի 17-ին, իսկ Ա. Ստեփանյանի մոտ՝ 1926 թ. հունվարի 11-ին**⁵¹:

Եթե մինչ այդ օրերը տված ցուցմունքներում նրանք հայտնել են, որ

46 Նույն տեղում, էջ 233:

47 Նույն տեղում, էջ 235:

48 Նույն տեղում, էջ 245:

49 Նույն տեղում, էջ 246:

50 Նույն տեղում, էջ 205:

51 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 254-255 և 318:

սպանությունը կատարվել է անձնական, առօրեական հողի վրա և քննիչները որևէ այլ վարկած առաջ չեն քաշել, ապա համապատասխանաբար Պ. Մինոյանը՝ 1925 թ. դեկտեմբերի 17-ին, և Ա. Ստեփանյանը՝ 1926 թ. հունվարի 11-ին, կարծես պայմանավորված, հանդես են եկել հայտարարությամբ: Տվյալ դեպքում Պ. Մինոյանը հայտնել է, որ սպանությունը կատարել է անձամբ ինքը ԿԿ-ի անդամ Ս. Ստեփանոսյանի հանձնարարությամբ, թե «Կենտկոմը որոշել է Խուշոյանին խփել, և դու պիտի հանձն առնես այդ և խփես»⁵²: Այսինքն՝ ինչ-ինչ հանգամանքների թելադրանքով Մինոյանը մինչ այդ տված իր ցուցմունքը փոխում է, սպանությանը **քաղաքական բնույթ** է տալիս և հայտնում, որ իբր սպանությունը կատարվել է իր կուսակցության ղեկավար մարմնի հանձնարարությամբ:

Այսպիսով, սույն գործով 14 անգամ հարցաքննված Պ. Մինոյանի ցուցմունքները բաժանվում են երկու հիմնական փուլերի՝ մինչև 1925 թ. դեկտեմբերի 17-ը և 17-ից հետո՝ մինչև դատի օրը՝ 1926 թ. հոկտեմբերի 8-ը:

Հարց է ծագում. ինչն էր ստիպել Պ. Մինոյանին ու նաև Ա. Ստեփանյանին իրենց ցուցմունքներում նման կտրուկ փոփոխություն կատարել: Ինչպես արդեն ասվել է, ցուցմունքի փոփոխման երկու վարկած կարելի է մատնանշել.

1. Նրանց հանդեպ իրավապահ մարմինների գործադրած ծեծուջարդը՝ ցանկալի ցուցմունք ու խոստովանություն կորզելու համար: Դաշնակցականների ձեռքով մասնավոր հողի վրա սպանություն ներկայացնելը նպատակահարմար չէր: Հայկոմկուսը մեծածավալ աշխատանք էր կատարել Դաշնակցություն կուսակցությունը վարկաբեկելու ու քայքայելու ուղղությամբ: Եվ այս սպանությունը ևս մի հարմար միջոց էր այդ ճանապարհին: Հարկավոր էր Խուշոյանի սպանությանը, որքան էլ այդ անձը հասարակաֆոնեն ճանաչված չէր, քաղաքական բնույթ ու հնչեղություն տալ:

2. Մեղադրյալների նախնական ցուցմունքի փոփոխումը կարելի է բացատրել նաև նրանով, որ հավանաբար կալանավայրում քննիչները կամ երկարամյա բանտային փորձառություն ունեցող բանտարկյալները նրանց հուշել են փոխել իրենց նախնական ցուցմունքը՝ գործին քաղաքական բնույթ տալ, որպեսզի մեղմացվի իրենց նկատմամբ կիրառվելիք պատժաչափը: Այս կապակցությամբ դատապաշտպան Ա. Հասան-Ջալալյանը տալիս էր հետևյալ մեկնաբանությունը. «Եթե այդ սպանությունը որակվեր որպես մասնավոր հողի վրա կատարված, այդ դեպքում համաձայն ՀՄԽՀ Քր. օր.-ի 142 հոդվածի պահանջի՝ նրանց կապառնար ազատագրվում 8-10 տարի ժամկետով: Իսկ եթե պարզվեր, որ այդ երիտասարդները եղել են գործիք ավելի ուժեղ հանցագործների ձեռքում, այդ դեպքում նրանք կարող էին հուսալ, որ դատարանը հնարավոր կգտներ կիրառելու նույն օրենսգրքի 28 հոդվածը, որը տալիս է իրավունք նվազեցնել պատիժը ըստ հայեցողության 3-ից մինչև 6 տարի»⁵³: Մեր կարծիքով՝ պետական քննչական մարմինների աշխատողները հուշած կլինեն այս գաղափարը, որպեսզի հանցանքի գլխավոր մեղքը գցեն Դաշնակցություն կուսակցության վրա: Այստեղից էլ՝ քաղաքական մեղադրանք կուղղվեր այդ կուսակ-

52 Նույն տեղում, էջ 255:

53 Նույն տեղում, էջ 278:

ցության դեմ՝ որպես տեռորի գլխավոր կազմակերպչի, ու դրանով կնվազեցվեր սպանությունն իրականացնողների համար նախատեսվող պատժաչափը՝ իբրև հանձնարարություն կատարողների: Մինչդեռ Ա. Հասան-Ջալալյանը կարծիք էր հայտնում, որ այդ գաղափարը նրանց հուշել են բանտի «հմուտ և մասնագետ հանցագործները»⁵⁴: 14 ամիս նրանց հետ ունեցած շփումներում⁵⁴:

Այդուհանդերձ, ամփոփելով դատապաշտպաններ Տ. Հախումյանի և Ա. Հասան-Ջալալյանի արտահայտած կարծիքները սպանության բնույթի վերաբերյալ՝ պետք է նշել, որ եթե ըստ Հախումյանի՝ Մ. Խուշոյանի սպանության փաստը «տեղական մի տերրոր է, որի հետ Սահակ Ստեփանոսյանը ոչ մի կապ կամ առնչություն չունի և չի էլ կարող ունենալ»,⁵⁵ ապա Հասան-Ջալալյանը, տարատեսակ դատողություններ անելով հանդերձ, վերջում ոչ հստակ եզրակացնում է, որ սպանությունը կատարվել է քաղաքական հողի վրա՝ հավանաբար Ստեփանոսյանի կամ ԿԿ-ի հանձնարարությամբ⁵⁶:

Սպանությանը քաղաքական բնույթ է տվել նաև դատավարության ժամանակ ելույթ ունեցած վերջին դատապաշտպանը՝ իրավաբան **Գրիգոր Չուբարյանը**⁵⁷: Նա էլ, Ա. Երզնկյանի նման պատմական էքսկուրս կատարելով Դաշնակցության անցյալից, վերջում եզրակացրել է, որ «այդ սպանությունը ևս արդյունք է Ալազյազի խմբապետական-կուլակային տարրերի և Դաշնակցության գործակցության»⁵⁸: Սպանությունը նա որակել է որպես տեռոր, ինչը համապատասխանում էր Քր. օր.-ով նախատեսված 64 հոդվածին⁵⁹: Մեղադրյալներ Պ. Մինոյանի և Ա. Ստեփանյանի պաշտպան Գր. Չուբարյանը թեև երկուսի հանդեպ մեղադրանքներ է ներկայացրել Դաշնակցությանը անդամակցելու և հակահեղափոխական բնույթի ագիտացիոն գրականության տարածելու մեջ, սակայն նրա կարծիքով. «նրանք հակախորհրդային դեմքեր չեն, նրանք լոյալ են եղել Խորհրդային իշխանությանը»⁶⁰: Դրա համար էլ նա առաջարկում էր ավելի մեղմ պատիժ, քան դատախազ Ա. Հովսեփյանի առաջարկած գնդակահարությունը:

1926 թ. հոկտեմբերի 19-ին ավարտվել է ՀՄԽՀ Գերագույն դատարանի դատական կոլեգիայի դռնբաց դատական նիստը: Դատարանը՝ մասնակցությամբ նախագահ Զ. Աշրաֆյանի, ժողատենականներ Մ. Սարգսյանի և Ա. Աղամալյանի, խորհրդակցելուց հետո՝ նույն օրը՝ ժամը 21-ին, հրապարակում է դատավճիռը: Նախագահի կողմից ընթերցված մեղադրական եզրակացությունում նշվում էր, որ քննվել է Վաղարշապատի գավառի Ն. Աղջաղալայի գյուղխորհրդի քարտուղար Մ. Խուշոյանի սպանության մեջ մեղադրվող կամ դրա հետ այս կամ այն կերպ առնչություն

54 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 279:

55 Նույն տեղում, էջ 260:

56 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 282:

57 **Չուբարյան Գրիգոր Համբարձումի** (1888-1962 թթ.), Դոնի Ռոստովի Չուբարյան հայտնի տոհմի ներկայացուցիչ, ծանաչված իրավաբան, ՀՄԽՀ արդարադատության ժողկոմի տեղակալ, ՀՄԽՀ առաջին սահմանադրության համահեղինակ:

58 «Դաշնակցական տերրորիստների գործը», էջ 308, տե՛ս նաև «Հ. Յ. Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը», էջ 206:

59 Տե՛ս «Դաշնակցական տերրորիստների գործը», էջ 316:

60 Նույն տեղում, էջ 330:

ունեցող, ինչպես նաև հակահեղափոխական կազմակերպությանը մասնակցելու և հակահեղափոխական գրականություն տարածելու համար մեղադրվող 11 անձանց գործ: Քննելով սպանության գործը՝ դատարանը այն համարել է **ապացուցված**: Տասը էջանոց դատավճռում նախ մի ամբողջական մեղադրանք էր ուղղվում ՀՅԴ հասցեին: Այնուհետև ներկայացնելով գործին առնչվող գրեթե բոլոր ուղղակի և անուղղակի 11 մասնակիցներին՝ մի մասի հանցանքը ապացուցված համարելով, իսկ մյուսներինը՝ ոչ, և ղեկավարվելով հեղափոխական խղճով ու ՀՄԽՀ Քր. օր.-ի համապատասխան հոդվածներով՝ դատական կոլեգիան որոշում է սահմանել հետևյալ պատիժները.

Քր. օր.-ի 16, 64 հոդվածներով թիվ մեկ մեղավոր է ճանաչվել ՀՅԴ Հայաստանի ընդհատակյա ԿԿ-ի անդամ Սահակ Արտեմի Ստեփանոսյանը և սահմանվել է պատժի առավելագույն չափ՝ գնդակահարություն, գույքի կատարյալ բռնագրավմամբ: Սպանության երկու անմիջական իրականացնողներ Պ. Սինոյանը և Ա. Ստեփանյանը ճանաչվել են թիվ երկրորդ մեղավոր և հաշվի առնելով, որ նրանք հանցանքը կատարել են կուսակցական կարգապահության համաձայն, ուստի դատապարտվել են 10 տարի ժամկետով ազատազրկման՝ գույքի կատարյալ բռնագրավմամբ, իսկ Հակոբ Հակոբյանը դատապարտվել է 3 տարի ժամկետով: Վերջինս դատապարտվել է Քր. օր.-ի 58-րդ հոդվածի երկրորդ մասով, այն է՝ «մասնակցողը անտեղյակ է եղել սույն հոդվածով մատնանշված հանցանքի վերջնական նպատակներին, այդ մասնակցությունը պատժվում է ազատազրկում երեք տարուց ոչ պակաս ժամանակով»⁶¹: Սյուսների մեղքը ապացուցված չլինելու պատճառով նրանք ազատ են արձակվել⁶²: Թեև հրապարակված դատավճիռը համարվել է վերջնական և բեկման ոչ ենթակա, սակայն վճռից մի քանի օր անց՝ հոկտեմբերի 22-ին ՀՄԽՀ ԿԳԿ-ի նախագահությունը (նախ. Ա. Կարինյան, քարտուղար՝ Հ. Տատյան) քննել է Ս. Ստեփանոսյանի դիմում-խնդանքը՝ նրա գնդակահարությունը ազատազրկմամբ փոխարինելու վերաբերյալ և որոշել գնդակահարությունը փոխարինել 10 տարվա ազատազրկման⁶³:

Այս դատական գործընթացի ակնատեսը՝ **Իրատես** ծածկանունով, իր «Դատական խեղկատակություններ» հրապարակման մեջ պատմում է, որ դատավարության ավարտից հետո պահեստի միլիցիան, սրերը մերկացրած, բռնել էր Աբովյան փողոցի երկայնքը՝ մինչև Չեկայի շենքին թեքվող անկյունը: Նրանք հետաքրքրասեր ժողովրդին քշում էին կողքի փողոցները: Մեկ դասակ՝ ռուս պահեստային զինվորների և 10 չեկիստների հսկողությամբ, թատրոնի շենքից դուրս են բերվում դատապարտյալները: Ժողովուրդը հեռացվում է քաղաքային այգուց, բայց կրկին «խուժում է առաջ՝ տեսնելու իրենց հարգված մարդկանց»⁶⁴:

Դատապարտվածների հետագա ճակատագրի վերաբերյալ մենք տեղեկություններ չունենք: Ամենայն հավանականությամբ նրանք՝ որպես ձրի

61 «ՀՄԽՀ ղեկրետների և վորոշումների հավաքածու», էջ 13:

62 Տե՛ս «Դաշնակցական տերրորիստների գործը», էջ 336-345:

63 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 308, թ. 105:

64 «Դրոշակ», Փարիզ, 1927, N 1 (հունվար), էջ 28:

աշխատուժ, քշվել են Սիբիր՝ տաժանակրության: Դա երևում է «Յուսաբեր» թերթում զետեղված «Կեանքը Հայաստանի մէջ» խորագրով «Իրօշակ» և «Յառաջ» թերթերի թղթակցությունից, որտեղ մասնավորապես նշվում է, որ Ս. Ստեփանոսյանը իր ընկերների հետ Թիֆլիսի մեջ պահվել է 20 օր և ապա տարվել դեպի հյուսիս՝ անհայտ ուղղությամբ⁶⁵:

ՀՅԴ Երևանի ընդհատակյա ԿԿ-ի 1927 թ. հուլիսի 8-ին Թավրիզ՝ Բյուրոյի ներկայացուցիչ Արցախյանին (Ե. Իշխանյանին) հասցագրած նամակ-զեկուցագրում տեղեկացվում էր, որ Հայաստանից Թիֆլիս տեղափոխված 40 կալանավորների թվում եղել են տասը տարվա բանտարկության դատապարտված Ս. Ստեփանոսյանը և երկու ուրիշներ: Զեկուցագրում նաև նշվում էր, որ կալանավորներ Ս. Ստեփանոսյանին, մենշևիկ ուսանողների⁶⁶ և մյուսներին Թիֆլիսի բանտից դեպի երկաթուղային կայարան տեղափոխելու ճանապարհին (Սիբիր աքսորի փոխադրելու նպատակով) ժողովուրդը բանտի մուտքի առջև և կայարանում կազմակերպել է ցույց և ուռաներով ու ոգևորիչ վանկարկումներով դիմավորել նրանց⁶⁷:

Վերջում հավելենք, որ 1925-1926 թթ. աղմուկ հանած այս սպանության գործին հակառակ դիրքերից, իրարամերժ կարծիքներով արձագանքել է բոլշևիկյան և դաշնակցական մամուլը: «Խորհրդային Հայաստանը», ինչպես ընդունված էր պաշտոնական վարկածով, սպանությունը համարել է ՀՅԴ Երևանի կազմակերպության որոշմամբ կատարված տեռորիստական ակտ⁶⁸: Դատավարությունը նախագահած Զ. Աշրաֆյանը Անդրերկրկոմի «Մարտակոչ» պաշտոնաթերթում զետեղված իր «Թե ինչու դատվեցին դաշնակցական տերրորիստները» վերտառությամբ հողվածում սպանության թելը հասցնում էր մինչև ՀՅԴ Թավրիզի Պատասխանատու մարմնի ղեկավար Եղիշե Իշխանյան և անգամ ՀՅԴ Բյուրոյի անդամ Ռուբեն փաշա (Տեր-Մինասյան)⁶⁹:

Խորհրդային իշխանությունների կողմից տեռորիստական որակված այս սպանության գործի ողջ անհեթեթությունն այն էր, որ եթե Դաշնակցություն կուսակցությունը իսկապես մտադրություն ունենար հակախորհրդային պայքարին մեծ հնչողություն տալ, ապա կարող էր ահաբեկել շատ ավելի երևելի դեմքի, քան թե անհայտ մի գյուղի խորհրդի անկուսակցական քարտուղարի: ՀՅԴ Կահիրեի «Յուսաբեր» թերթը հակադարձելով խորհրդային մամուլի աղմուկին իր խմբագրականում հեգնանքով գրում էր. «... խորհրդային մամուլը «Պրավդա-էն և «Իզվեստիա»-էն սկսած, ընդարձակ յողվածներ կը նուիրէ «հակայեղափոխական Դաշնակցութեան այս ահավոր ձեռնարկին, որ պիտի գար հիմէն ցնցելու խորհրդային բովանդակ շէնքը և լրջորէն վտանգելու «պրոլետարիատի դիկտատուրայի» ճակատագիրը»: Այդ նույն խմբագրականում դարձյալ երգիծանքով շարունակվում էր. «Դաշնակցութեան վարիչ մարմինները՝ Պարսկաստանից

65 Տե՛ս «Յուսաբեր», Գահիրէ, 13 օգոստոսի, 1927 թ.:

66 Խոսքը հավանաբար 1924 թ. օգոստոսին վրաց մենշևիկների հայտնի հակախորհրդային ապստամբության կապակցությամբ ձերբակալվածների մասին է:

67 Տե՛ս «Հ. Յ. Դաշնակցությունը... գաղտնիթերցումներում», էջ 132-133:

68 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 25 ապրիլի 1926 թ.: Թերթում գյուղի անվանումն էլ է շփոթված՝ Ն. Աղջաղալայի փոխարեն նշված է Վերին Հաջիղարա, որը ներկայիս Այգեշատ գյուղն է:

69 Տե՛ս «Մարտակոչ», Թիֆլիս, 15 փետրվարի, 1927 թ., N 36:

մինչև Երկրի ԿԿ որոշած էին գաղտնի ահաբեկել յեղափոխական այս մեծ ու կարկառուն դեմքը՝ «ընկ. Խուշոյանը»: Կը սպաննուի Աղջաղալայի աննշան Խուշոյանը, սակայն կենդանի կը մնան բոլոր մեծանուն Խուշոյանները, անոնք, որոնք նստած են Երևանի մէջ»⁷⁰:

Ամփոփում. հանրագումարի բերելով վերոշարադրյալը՝ կարելի է եզրակացնել. Խուշոյանի սպանության գործը արհեստականորեն քաղաքական երանգ ստացած մի դատապրոցես էր, որի նպատակը խորհրդային իշխանությունների կողմից ՀՅԴ կուսակցության վարկաբեկման հերթական փորձն էր: Այս շարքում առաջինը ՀՅԴ 1921 թ. հրապարակային դատն էր, երկրորդը՝ նախկին դաշնակցականների 1923 թ. հայաստանյան համագումարը, երրորդը կարելի է համարել՝ Մ. Խուշոյանի սպանության հետ կապված, այսպես կոչված՝ «Դաշնակցական տեռորիստների գործը»: Սպանությունը վերագրվեց Դաշնակցություն կուսակցությանը, որպեսզի նրա դեմ պայքարին հրապարակային հնչողություն տրվի: Պաշտոնապես հրապարակված դատավարության նյութերի դիտարկումից դժվար չէ նկատել, որ փաստորեն ամբողջ մեղադրանքը ուղղվել է ՀՅԴ-ի դեմ՝ սկսած նրա Արագածի կազմակերպությունից մինչև Հայաստանի ընդհատակյա ԿԿ ու մինչև իսկ ՀՅԴ Թավրիզի Պատասխանատու մարմին: Խորհրդային դատաքննչական մարմինների կողմից ՀՅԴ անունից գլխավոր մեղադրյալ ներկայացված ՀՅԴ Հայաստանի ԿԿ-ի անդամ Ս. Ստեփանոսյանի մեղքը այդպես էլ մնում է չապացուցված: Սպանությունն իրականացրած երկու գլխավոր դերակատարների՝ ՀՅԴ Արագածի խմբի անդամներ Պ. Սինոյանի և Ա. Ստեփանյանի հանցանքի դրդապատճառները պետք է փնտրել սասունցիներով ու մշեցիներով բնակեցված, ավանդական-նահապետական կենցաղավարությամբ ապրող գյուղի գյուղացիների իրենց գյուղխորհրդի քարտուղարից ունեցած դժգոհությունների մեջ: Դա թեկուզև դաշնակցական պատկանելությամբ երկու անձանց անձնական հավակնությունների և Մ. Խուշոյանի հետ ունեցած լարված հարաբերությունների ու անձնական թշնամանքի հետևանքն էր:

Հիրավի, եթե Դաշնակցություն կուսակցությունը վերին մակարդակով, իրոք, ծրագրեր ահաբեկչություն կազմակերպել, որի հարուստ փորձը նա կուտակել էր նախընթաց տասնամյակների ընթացքում, ապա դա չէր իրականացնի խորհրդային մի խեղճ ու աննշան պաշտոնյայի նկատմամբ: Փաստորեն Փետրվարյան ապստամբությանը հաջորդած տարիներին մենք չենք հանդիպում Խորհրդային Հայաստանում ընդհատակում կամ կիսա-ընդհատակում գործող ՀՅԴ կառույցների կամ անդամների կողմից որևէ աղմկահարույց գործողություն, որովհետև դա չէր բխում կուսակցության որդեգրած քաղաքականությունից: Ինչպես արդեն նշվել է, ՀՅԴ-ն ընդդիմադիր էր խորհրդային իշխանությանը գաղափարական, քաղաքական հարցերում: Բայց նրա որդեգրած ուղեգիծն էր՝ ընդդիմադիր լինելով խորհրդային իշխանությանն ու բոլշևիկյան վարչակարգին, այդուհանդերձ օժանդակել Խորհրդային Հայաստանի տնտեսական ու մշակութային վերաշինությանը:

Վերջում սույն դատական գործի նյութերի հիման վրա պատմագիտու-

70 «Յուսաբեր», Գահիրե, 2 նոյեմբերի, 1926 թ., N 18:

թյան ծիրում կարելի է կատարել երկու կարևոր բացահայտում. ա) այս քրեական գործին քաղաքական բնույթ է տրվել, ՀՅԴ կուսակցությանը մեղադրանք է ներկայացվել՝ նպատակ ունենալով վարկաբեկել նրան ու արագացնել կուսակցության քայքայումը, և բ) սույն դատական գործի դատավարության նյութերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ողջ 1920-ական թվականների ընթացքում Հայաստանում եղել է պաշտոնապես իբրև թե լուծարված, սակայն իրականում գործող ՀՅԴ ընդհատակյա ԿԿ՝ իր բազմաթիվ կազմակերպություններով ու խմբերով: Այդ վիճակը շարունակվել է մինչև 1930-ական թթ. համատարած կոլեկտիվացման փուլը, որն ուղեկցվեց զանգվածային քաղաքական բռնաձնշումներով՝ կուլակաթափությամբ, բանտարկություններով, արքտրներով ու գնդակահարություններով: 1936 թ. դեկտեմբերին ընդունված՝ ԽՍՀՄ-ի և դրա օրինակով ու նմանությամբ 1937 թ. մարտի՝ ՀԽՍՀ նոր սահմանադրությամբ հայտարարվեց, որ խորհրդային երկրում վերացել են շահագործող դասակարգերը, այլևս չկան թշնամական կուսակցություններ, երկրում հաղթանակել է **սոցիալիզմը**⁷¹:

Summary

“THE CASE OF DASHNAK TERRORISTS”

The true story of the murder of Manuk Khushoyan

Ararat M. Hakobyan

Key words – ARF Dashnaktsutyun, CCK (b)PA, N. Aghdjagala, Manuk Khushoyan, secretary of the village council, murder, Supreme Court of the ASSR, trial, F. Ashrafyan, P. Sinoyan, S. Stepanosyan, defendant, expulsion, political persecution.

After Armenia became a Soviet republic, the Communist Party began to pursue dissident political parties and, above all, the most influential Armenian party – ARF Dashnaktsutyun. One of the ways to achieve the dissolution of the party were the trials where the party was accused of organizing terrorism. For these purposes, a high-profile trial was organized and conducted at the highest level in connection with the murder of a small official, the secretary of the council of one of the villages of Armenia – M. Khushoyan. In fact, the murder was committed on the basis of domestic problems and personal enmity, but it was given a political character, attributing it to the ARF Dashnaktsutyun governing members, in order to discredit the party and accelerate its disintegration. But a study of the materials of the case and the trial shows that the political color of the case is artificial and unjustified.

71 Տե՛ս ՍՄԿԿ պատմություն, Ե., 1981, էջ 554–555, Հայ ժողովրդի պատմություն, հատ. 7, Եր., 1967, էջ 380–384, История Советской Конституции в документах 1917–1956, М., 1957, с. 729–730.

«ДЕЛО ДАШНАКСКИХ ТЕРРОРИСТОВ»

Истинная история убийства Манука Хушояна

Арарат М. Акопян

Ключевые слова – АРФ Дашнакцутюн, ЦК КП (б) А, Н. Агджагала, Манук Хушоян, секретарь сельсовета, убийство, Верховный суд АССР, суд, Ф. Ашрафян, П. Синоян, С. Степаносян, ответчик, изгнание, политическое преследование.

После того, как Армения стала советской республикой, коммунистическая партия начала преследовать диссидентские политические партии и прежде всего самую влиятельную армянскую партию – АРФ Дашнакцутюн. Одним из способов достижения роспуска партии были судебные процессы где партию обвиняли в терроризме. В данных целях был организован и проведен на самом высоком уровне громкий судебный процесс в связи с убийством в ночь на 27 июля 1925 г. мелкого чиновника, секретаря совета одного из сел Армении – М. Хушояна. На самом деле убийство было совершено на основе бытовых проблем и личной вражды, но ему придали политический характер, приписывая руководящим членам АРФ Дашнакцутюн, чтобы дискредитировать партию и ускорить ее распад. Но изучение материалов дела и судебного разбирательства показывает, что политический окрас дела «Дашнакских террористов» является искусственным и необоснованным.